

УДК 316.4.06: 159.922.2

Родіна Наталія Володимирівна

доктор психологічних наук, доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАТУС І КОПІНГ
У КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ**

Взаємозв'язок між соціально-економічним статусом и здоров'ям доведено у багатьох дослідженнях. Деякі автори описують роль копінга і копінг-ресурсів у якості медіаторів у цьому взаємозв'язку. В статті представлено системну модель впливу соціально-економічного статусу на безпеку особистості за посередництвом копіngu. На основі цієї моделі пропонується майбутнє дослідження безпеки особистості в перехідному суспільстві в Україні.

Ключові слова: перехідне суспільство в Україні, соціально-економічний статус, стрес, копінг, безпека особистості, соціальні та особистісні ресурси подолання

Постановка проблеми. Ця публікація продовжує низку статей, присвячених аналізу проблем, пов'язаних з впливом стану суспільства на індивідуальний копінг. Метою першої роботи був теоретичний аналіз проблеми впливу аномічної деморалізованості на особливості копінг-поведінки особистості в стресових ситуаціях та побудова на підставі системного аналізу концептуальної моделі для дослідження цієї проблеми [8]. У фокусі цієї статті – теоретичні передумови вивчення взаємовідношень між соціально-економічним статусом, копінгом та безпекою особистості.

Актуальність даної статті зумовлена тим, що в стислі історичні строки в Україні відбувається радикальна реорганізація соціальної структури суспільства. Незавершеність і перехідність цього процесу супроводжується кризою традиційних норм, зразків поведінки, ролей, статусів, системи соціального контролю в цілому.

Соціальну трансформацію в державі характеризує не тільки поява раніше неможливих позицій у системі стратифікації – насамперед класу власників і полярних їм прошарків «нових бідних» та маргіналів – але й відповідний стиль адаптації до виникаючих статусно-ролевих позицій, який припускає переоцінку і перегрупування підстав як соціальної, так і особистісної ідентичності. Ре-

структуризація суспільної власності спричинила появу нових соціальних груп – власників і найманих працівників, сформувала їхні взаємозв'язки (панування й підпорядкування, конфліктність, співробітництво); зумовила основні критерії соціально-класового, групового членування суспільства; укорінила соціальну нерівність. Питання соціально-економічної нерівності набуло особливої гостроти в умовах негативного впливу світової фінансової кризи [2].

Наприкінці 2009 р. кожна друга українська сім'я, де є працюючі особи, віднесла себе до низькодохідних прошарків населення. Таким чином, результати проведених досліджень свідчать, що половина населення України, що має роботу, характеризується низьким рівнем поточного споживання, мінімальним майновим накопиченням, нестачею фінансових ресурсів. Споживчі стандарти зазначених сімей стають менш різнобічними, а потреби обмежені нагальними витратами, що необхідні для виживання. Найбільше потерпають від проблем, що пов'язані з кризовим станом економіки, низькодохідні групи працюючого населення. Суттєва нерівність за доходами, несправедлива поляризація працюючого населення за отриманими прибутками та матеріальним становищем підсилює низхідну соціальну мобільність саме бідних верств населення [2]. Отже, більшість українського населення характеризується низьким соціально-економічним статусом. Повстає питання, як цей статус і які його особливості впливають на безпеку особистості і як це пов'язано із засвоєнням ефективних чи неефективних копінг-стратегій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В історії психології особистості достатньо прикладів цільового вивчення проблеми потреби у безпеці і потреби в самозбереженні як базових потягів людини (З. Фрейд, К. Горні, Е. Еріксон, А. Маслоу та ін.). До речі, А. Маслоу, визначаючи потребу в безпеці в якості однієї з життєво важливих потреб людини, включає сюди прагнення людини почувати себе захищеним, бажання позбутися від страху і життєвих невдач [6]. Виділяються різні категорії безпеки особистості: психологічна безпека особистості [1], економічна безпека особистості [12], інформаційна безпека особистості [10] тощо.

У системному аспекті безпека особистості може розглядатися з погляду на соціально-економічний статус суб'єктів соціальної системи. Характерне для перехідних станів соціуму явище втрати або порушення соціально-економічного статусу в загальному випадку супроводжується різким падінням рівня особистої економічної безпеки [12]. Соціально-економічний статус є одним з важливих показників, який характеризує взаємодію індивідуально-особистісного і макросоціального рівнів організації поведінки. Соціально-економічний статус розглядається як комплексний критерій, що, як правило, містить у собі три ключових параметри [16]:

1. економічний статус, який оцінюється за рівнем доходу,
2. соціальний статус, який оцінюється за рівнем освіти,
3. трудовий статус, який оцінюється за типом професії і рівнем зайнятості.

Хоча ці три індикатори є взаємно пов'язаними змінними, вони повністю не дублюють одне одного. В літературі запропоновано й інші моделі соціально-економічного статусу, що включають також інші компоненти: соціально-політичні, соціально-трудова, територіальні, етнокультурні тощо, проте вищенаведена модель є найбільш загальною.

Соціально-економічний статус є результатом взаємодії виробничо-економічної і соціальної системи суспільства. У процесі виробничої діяльності люди займають певний соціально-економічний статус, який визначається певними показниками: рівнем доходів, житловими умовами, майновою забезпеченістю, ступенем задоволення потреб у різноманітних послугах – побутових, медичних, транспортних тощо [4].

Вплив приналежності до певного соціального класу на здоров'я особистості виступає однією з фундаментальних закономірностей соціальної психології. Ця закономірність, що отримала у вітчизняній науці назву класового градієнта [5], полягає в тому, що чим вище соціальний клас, тим краще здоров'я його представників. Класовий градієнт встановлюється за більшістю нервово-психічних і соматичних розладів і, очевидно, властивий всім суспільствам.

Поняття градієнту широко зустрічається в дослідженнях закордонних вчених. Так, в оглядовій праці «Socioeconomic Status and Health. The Challenge of the Gradient» (Соціально-економічний статус і здоров'я. Проблема градієнту) [17], одним з авторів якої є провідний фахівець з копінгу С. Фолкман, копінг і копінг-ресурси розглядаються як фактори, що опосередковують вплив низького соціально-економічного статусу на здоров'я.

Ми вважаємо, що концепцію градієнта можна поширити й на проблему впливу соціально-економічного статусу на безпеку особистості. Отже, **метою цієї статті** є теоретичне обґрунтування ролі копінгу у взаємовідносинах між соціально-економічним статусом особистості і її безпекою.

Висока позиція в соціально-економічній ієрархії може знизити стрес і його соматичні наслідки. По-перше, соціально-економічний статус зменшує вірогідність того, що індивіди зіткнуться з негативними подіями. В опитуванні, яке провели Б. С. Доренвенд та Б. П. Доренвенд [14], показано, що у осіб з низьким рівнем доходу частіше відбуваються стресові життєві події, які вони не здатні контролювати, ніж у респондентів з високим рівнем доходу. В іншому дослідженні засвідчено, що якщо голова сім'ї не має повної середньої освіти, то члени його родини свідчать про більшу кількість стресових подій у своєму житті, ніж ті особи, які належать до родин, де голова сім'ї має повну середню або вищу освіту [15]. Зокрема це стосувалось як подій, що піддаються суб'єктивному контролю, так і тих, що вважались неконтрольованими. По-друге, індивіди, які займають нижчі щаблі у соціально-економічній ієрархії, мають менше соціальних та психологічних ресурсів для подолання стресових подій і таким чином будуть активніше сприймати власний негативний досвід [17] (1994).

Доки ще остаточно не відомо, з яких причин індивіди з низьким соціально-економічним статусом мають певний дефіцит копінг-ресурсів. Одну зі спроб теоретичного осмислення цього феномена являє собою концепція А. Антоновського [13]. Вчений зробив всеосяжний аналіз статистичних даних про рівень смертності й захворюваності у представників різних соціальних класів, починаючи з XII сторіччя. Провідна його ідея полягає у тому, що фізичне і психологічне здоров'я низькостатусних індивідів страждає не тільки у зв'язку з тим, що ці люди в дійсності виявляються менш здатними контролювати своє життя, але навіть у більшій мірі у зв'язку з відсутністю в них так званого «відчуття когеренції» (англ. *sense of coherence*).

Відчуття когеренції є стрижневим поняттям салютогенетичної концепції А. Антоновського. Формальна дефініція відчуття когеренції визначає це поняття як глобальну орієнтацію людини, яка виражає ступінь тривалих, хоча й динамічних переконань, що (1) вплив зовнішнього та внутрішнього середовища має структурований, передбачуваний та пояснюваний характер, (2) існують засоби, які забезпечують можливість відповідати вимогам цього впливу, і ці засоби є доступними та (3) цей вплив є викликом, вартим уваги [3]. Відчуття когеренції виступає у якості одного з особистісних копінг-ресурсів. Отже, А. Антоновський співвідносить низький соціально-економічний статус із нерозвиненістю відчуття когеренції.

У концепції Д. де Ріддер провідне місце також приділяється особистісним переконанням. Вчена розглядає їх у якості психологічних конструктів, що опосередковують взаємодію між соціально-економічним статусом і психологічного благополуччя. На думку дослідниці [18] низька самоповага і низький особистісний контроль набуваються в процесі повторного негативного досвіду, що акумулюється, викликаючи своєрідну «негативну спіраль» (р. 532), завдяки якій вони навчаються бути безпорадними та такими, що втратили надію.

Певні ресурси і копінг-стратегії можуть бути по-різному розподілені серед соціальних класів. До того ж на деякі переконання щодо стресу і здоров'я можна впливати та транслювати їх іншим індивідам та соціальним групам. Використання неефективних копінг-стратегій індивідом певною мірою залежить від його переконань щодо того, що уявляє собою стрес і що може бути зроблено стосовно нього. Індивідуальні переконання відображають в тому числі припущення, що соціально поділяються багатьма людьми в соціумі, про стрес, його подолання та здоров'я. Вони можуть вважатися культурними моделями індивіда або його соціальної групи. Звісно, і на це вказує де Ріддер [17], подальші дослідження специфіки ресурсного потенціалу подолання стресових ситуацій у представників різних соціальних страт населення є вкрай необхідними.

Таким чином, існують переконливі дані про вплив соціально-економічного статусу на копінг і копінг-ресурси, а також певні теоретичні концептуалізації. Роль ефективного копіngu у формуванні безпеки особистості також не викликає сумнівів. Аналізуючи сучасні роботи із проблеми безпеки особистості, Н. Є. Харламенкова [11] стверджує, що відчуття особистої безпеки залежить

від наслідків подолання проблемної ситуації, а також від внутрішніх умов, що опосередковують ставлення особистості до важкої ситуації.

Але як може виглядати взаємодія між соціально-економічним статусом, копінгом та безпекою особистості не як окремих ланок, а у якості системи? В. Г. Яремченко [12] запропонував «реактивну» і «превентивну» моделі економічної безпеки особистості. Автор відзначає, що обидві моделі характеризуються наявністю ефективних прямих і зворотних зв'язків із середовищем. Перша модель відображає поточні критерії організації господарчої діяльності суб'єкту, друга – перспективні критерії.

Реактивна модель економічної безпеки суб'єкта будується як система більш-менш однозначних реакцій на деструктивні впливи і зміни зовнішнього середовища. Деструктивним вважається вплив, що призводить до серйозного погіршення рівня адекватності середовища і суб'єкта. Такі впливи можуть бути пов'язані або з поточними флуктуаціями істотних факторів середовища, або з їх довгостроковими тенденціями. У системі поточних критеріїв саме реактивна модель щонайкраще забезпечує безпеку суб'єкта, оскільки дозволяє скоротити до мінімуму лаг оцінки, лаг ухвалення рішення і лаг змістовної реакції на загрозу. Згідно автору, у певних умовах ця модель може розглядатися як діюча автоматично, тобто з максимальним скороченням рефлексивних процедур. Центр ваги перебуває ближче до атрибутів цілепокладання і раціональної поведінки. Головним результатом функціонування цієї моделі є поточна стабільність суб'єкта.

Превентивна модель більш складна в силу наявності додаткового каналу зв'язку. Тут виникає феномен неоднозначності оцінки й реагування, тому всі лаги більш значні за протяжністю. Безпосереднім предметом превентивної діяльності є власна «технологія обміну із середовищем», а також т. зв. «рефлексивність»: виокремлення самого себе в середовищі, самоідентифікація через відрізнєння від інших. Превентивна модель забезпечує довгострокову стабільність суб'єкта через оптимальний (збалансований) розвиток його технології обміну із середовищем і рефлексивності, тобто через розвиток його ресурсів.

Ми вважаємо, що зазначені моделі економічної безпеки можна інтерпретувати як способи подолання актуальних чи ймовірних загроз, викликаних зниженням соціально-економічного статусу. Виокремлення реактивного та превентивного способу збігається з класифікацією Р. Шварцера [19], яка базується на ідеї, що подолання є конструктом, зв'язаним не тільки з часом події, але й з відчуттям визначеності. Окрім реактивного та превентивного копінгу, вчений описує ще антиципаторний копінг та проактивний копінг. Отже, можна припустити існування антиципаторної та проактивної моделей економічної безпеки. Перша відбувається як процес постійного відстеження середовища на предмет наявності у найближчому майбутньому певних деструктивних впливів і відповідно підготовка до них. Проактивна модель економічної безпеки реалізується як цілеспрямований вплив на середовище задля усунення можливих загроз у майбутньому і перетворення цих загроз на фактори позитивних змін.

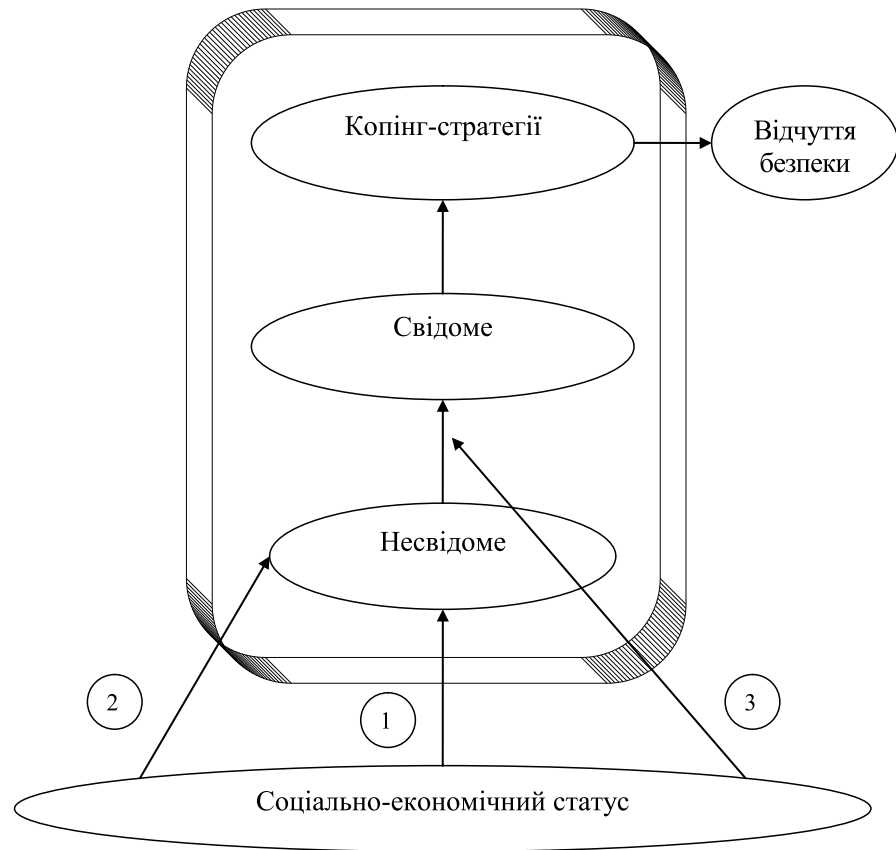

Рис. 1. Системна модель впливу соціально-економічного статусу на безпеку особистості за посередництвом копіngu

Залишається відкритим питання про те, якою є специфіка досліджуваної проблеми в українських умовах. Важливим є періодичний моніторинг показників соціально-економічного статусу українського населення у зв'язку з їхніми копіng-стратегіями, копіng-ресурсами та відчуттям безпеки. Адже В. І. Подшивалкіна [7] відзначає, що для періоду перетворень властива поява нових соціальних феноменів, життєвий цикл яких може бути в історичному плані короткий, у той час як їхній вплив на наступні події великий. Пошук та використання нових тимчасових засобів переживання значних потрясінь: утрати або зайняття соціального (у тому числі більш високого) статусу, міста роботи, руйнування ідеалів у період соціальних трансформацій не можуть не впливати на переоцінку своїх можливостей та перегляд засобів їхнього використання. Звідси непередбачуваність траєкторій соціалізаційного процесу і зростання ризиків процесу соціалізації.

Ми вважаємо, що майбутні дослідження варто реалізовувати за допомогою системної моделі формування поведінки подолання, збудованій в рамках психодинамічної парадигми [9]. Згідно основної мети статті ми модифікували цю модель, зобразивши у вигляді схеми залежність відчуття безпеки від соціально-економічного статусу, що опосередковується копінгом (рис 1).

Як видно з рисунку 1, зміни у соціально-економічному статусі насамперед торкаються неусвідомлюваного рівня особистості. Особистість в онтогенезі формується в умовах соціально-економічного статусу родини (1), також низький рівень доходів чи освіти, проблеми із зайнятістю можуть викликати актуальний стрес у особистості (2). Соціально-економічний статус здатний впливати і на взаємовідношення між свідомим та несвідомим рівнями особистості (3). Копінг-ресурси є елементами свідомого та несвідомого особистості.

Завершуючи теоретичний огляд, слід зазначити, що в літературі є достатньо даних про роль високого соціально-економічного статусу і ефективного копінгу в забезпеченні безпеки особистості. Більш того, є підстави розглядати копінг-стратегії і копінг-ресурси як фактори, що опосередковують вплив соціально-економічного статусу на безпеку особистості. Є негайна необхідність дослідити цю проблему в умовах трансформацій, що відбуваються в українському суспільстві.

Список використаних джерел

1. *Баева И. А.* Психологическая безопасность в образовании / И. А. Баева, - СПб.: Изд-во «Союз», 2002. - 271 с.
2. Вплив соціально-трудоного статусу та нерівності за доходами на економічну поведінку та сприйняття майнового розшарування в українському суспільстві / Державна установа « Інститут економіки та прогнозування НАН Укрвіни // Режим доступу: <http://www.ntser.gov.ua/ua/presscentre/news/376.html>
3. *Галецька І. І.* Психологічні властивості компонентів відчуття когеренції / І. І. Галецька // Вісн. Львів. унів-ту. Сер. філос. науки. – 2005. – Вип. 8. – С. 282-292.
4. *Гордієнко М.* Соціальнополітичний статус особистості в умовах емансипованого суспільства / М. Гордієнко // Вісник Львівського університету. Сер. пед. науки. - 2009.- Вип. 25., Ч. 1. - С. 148–159.
5. *Максимова Т. М.* Особенности заболеваемости в различных группах населения / Т.М. Максимова // Советское здравоохранение. – 1991. – № 4. – С. 47 – 56.
6. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу – СПб.: Питер, 2011. – 352 с.
7. *Подшивалкіна В. І.* Соціальні умови та тенденції використання потенціалу особистості // Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві: колективна монографія / [В. І. Подшивалкіна, А. А. Бефані, О. В. Яремчук та ін.], за наук. ред. В. І. Подшивалкіної. – Харків: Бурун і К, 2012. – С. 40-70.

8. Родіна Н. В. Копінг-поведінка аномічної особистості / Н. В. Родіна, Б. В. Бірон // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2012. - Т.14 (1). - С.298-305.
9. Родіна Н. В. Системне моделювання копінг-поведінки, що реалізується в парадигмі психодинамічного підходу. Концепція дослідження. / Н.В. Родіна // Актуальні проблеми психології. – 2010. - Т.11, В.3. – С. 372-379.
10. Роин Олег Александрович. Информационная безопасность как форма социального взаимодействия / О.А. Роин // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. социол. наук по спец. 22.00.08 - социология управления, Сочи. – 2011. – 24с.
11. Харламенкова Н. Е. Личная безопасность и ее психологические признаки / Н. Е. Харламенкова // Психология совладающего поведения: материалы II Междунар. науч.-практ. конф.– Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – 286-288 с.
12. Яременко В. Г. Экономическая безопасность личности в контексте эволюции хозяйственных систем / В.Г. Яременко // Економічна теорія. – 2006. - №3. - С. 20-31.
13. Antonovsky A. Social class, life expectancy, and overall mortality / A. Antonovsky // Milbank Memorial Fund Quarterly. – 1967. - V. 45(2). – P. 31–73.
14. Dohrenwend B. S. Class and race as status-related sources of stress / B.S. Dohrenwend, B.P. Dohrenwend // Chicago: Aldine. – 1970. – P. 111-140.
15. Dohrenwend B. P. Social status and stressful life events / B.P. Dohrenwend // Journal of Personality and Social Psychology. – 1973. – V. 28. – P. 225-235.
16. Dutton D. B. Overview, methodological critique, and reformulation / D. B. Dutton, S. Levine // Menlo Park, CA: The Henry J. Kaiser Family Foundation. – 1989. – P. 29-69.
17. Nancy E. A. The Challenge of the Gradient / Nancy E. A., T. Boyce, M. A. Chesney, S. Cohen, S. Folkman, R. L. Kahn, S. L. Syme // American Psychologist. – 1994. - V.49, N. 1. - P. 15-24.
18. Ridder de D. Social Status and Stress / D. Ridder // Encyclopedia of Stress, Second Edition / G. Fink. - Oxford: Academic Press. – 2007. – V. 3.- P.528-532.
19. Schwarzer R. The Proactive Coping Model / R. Schwarzer // The Handbook of Principles of Organizational Behavior / R. Schwarzer . - USA: Blackwell, 2000. - Part 7. - P. 342-355.

Родина Наталія Владимировна

докт. психол. наук, доцент кафедри соціальної
і прикладної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СТАТУС И КОПИНГ В
КОНТЕКСТЕ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ**

Резюме

Взаимосвязь между социально-экономическим статусом и здоровьем доказывается во многих исследованиях. Некоторые авторы описывают роль копинга и копинг-ресурсов в качестве медиаторов в этой взаимосвязи. В статье представлена системную модель влияния социально-экономического статуса на безопасность личности при посредничестве копинга. На основе этой модели предлагается будущее исследование безопасности личности в переходном обществе в Украине.

Ключевые слова: переходное общество в Украине, социально-экономический статус, стресс, копинг, социальные и личностные ресурсы совладания.

N. V. Rodina,

Dr. of psychology, Docent,

Department of Social and Applied Psychology,

Odessa I. I. Mechnikov National University

**SOCIO-ECONOMIC STATUS AND COPING IN THE CONTEXT OF
SECURITY OF PERSONALITY**

Summary

The relationship between socioeconomic status and health are proved in many researches. Some authors describe the mediating role of coping and coping resources in this relationship. In the article the system model of influence of socioeconomic status on security of personality through the mediation of coping is presented. The future research of security of personality in transitional society in Ukraine based on this model is suggested.

Key words: transitional society in Ukraine, socio-economic status, stress, coping, security of personality, social and personal coping resources.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2013 р